

الزام پیوست تأمین اجتماعی برای برنامه های کلان

مهدی حسین آبادی^۱

چکیده

موضوع «ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی» طرح‌ها و پروژه‌های در ایران در سال‌های اخیر مطرح شده است. این ارزیابی در مورد آن دسته از طرح‌ها و لوایح که دامنه تأثیرگذاری آنها در سطح ملی است، مانند طرح‌های تحقیقاتی انجام‌شده در وزارت‌خانه‌ها و سازمان‌های بزرگ ضروری‌تر است.

در نخستین بند سیاست‌های کلی برنامه پنج ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۹/۱۰/۱۵ ابلاغی از سوی رهبر معظم انقلاب و نیز در ماده (۲) قانون برنامه پنج ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران، و در بند ۹ سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری در سال جاری، تهیه پیوست اجتماعی و فرهنگی برای طرح‌های مهم و جدید مورد تأکید و تصویب قرار گرفت. شورای عالی انقلاب فرهنگی نیز در تاریخ ۹۲/۱/۲۱ «نظام‌نامه پیوست فرهنگی طرح‌های مهم و کلان کشور» را تصویب و ابلاغ نمودند. بنابراین، داشتن پیوست اجتماعی برای همه طرح‌ها و برنامه‌های کلان در کشور الزامی است. بر همین اساس کلیه طرح‌ها و برنامه‌های کلان سازمان تأمین اجتماعی از ابتدا با یک پیوست همراه شده تا اثرات این برنامه و سیاست‌ها بر ذی‌نفعان این حوزه من جمله مردم، صندوق‌ها و سایر اجزای نظام تأمین اجتماعی مشخص شود.

هدف و روش: هدف از انجام این مطالعه شناسایی انواع پیامدهای احتمالی و اقدامات تعدیلی متناسب با ماهیت تأثیرات اقدامات، برنامه‌ها و سیاست‌ها قبل یا حین انجام است. روش پژوهش مبتنی بر روش توصیفی تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات مربوط به مسئله و مطالعات مرتبط به روش کتابخانه‌ای در خصوص ارزیابی تأثیر اجتماعی است.

نتیجه: از آنجاکه سازمان تأمین اجتماعی دارای برنامه‌های عمرانی، درمانی، حمایتی، بیمه‌ای و حکمرانی شرکتی است، سنجش دقیق تأثیرات اجتماعی برنامه‌ها و سیاست‌ها بر جامعه هدف، نیازمند ارزیابی تأثیرات اجتماعی، فرهنگی پروژه‌ها قبل از انجام یا بررسی مجدد برنامه‌ها به منظور کاهش اثرات منفی اجتماعی و فرهنگی آنها بر جامعه هدف است.

۱- دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی

انجام این گونه مطالعات می‌تواند به گفتمان‌سازی در زمینه شناسایی و اهمیت انجام ارزیابی تاثیر اجتماعی فرهنگی طرح‌ها و... به منظور کاهش پیامدهای احتمالی، تعدیل یا اصلاح تصمیمات و سیاست‌های کلان در حوزه تامین اجتماعی کمک شایانی نماید.

کلمات کلیدی: ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی، سازمان تأمین اجتماعی، سیاست‌های تأمین اجتماعی، پروژه‌ها، برنامه‌ها

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

امروزه دولت‌ها تلاش دارند به هنگام انجام پروژه‌های توسعه، یا به عبارت دیگر مداخلات برنامه‌ریزی شده‌ای که انجام می‌دهند، بیشترین منافع و کمترین هزینه‌ها را متقبل شوند. غالباً این هزینه‌های (جانبی) به قدر کفایت در محاسبات تصمیم‌گیران، ناظران و سازمان‌های توسعه و عمران به حساب نمی‌آید. این امر تا حدی ناشی از این است که این دسته از هزینه‌ها به سادگی قابل تشخیص، کمی کردن و اندازه‌گیری نیستند (بکر و ونکلی، ۱۳۸۷: ۱۷). علاوه بر این بسیاری از طرح‌ها و پروژه‌هایی که از سوی دولت‌ها انجام می‌شود، با رویکردی فن سالارانه و تکنوکراتیک و بدون توجه به پیچیدگی‌های زندگی اجتماعی صورت می‌گیرد، که نتیجه‌ی این امر کاهش پیامدهای مثبت این طرح‌ها و اقدامات و نادیده گرفتن اثرات منفی جانبی و بلند مدتی است که این اقدامات ممکن است به دنبال داشته باشند.

این مساله موجب شده است بسیاری از سیاست‌گذاران، در صدد ارزیابی تأثیر بالقوه و بالفعل دخالت دولت در بخش‌های مختلف جامعه برآیند. این امر به شناخت نقاط قوت و ضعف هر پروژه، طرح و برنامه کمک موثری می‌کند که طی آن پس از توصیف، تحلیل و تبیین مسائل شهروندان که ناشی از اجرای اقدامات است، هدف دستیابی به مدلی واقع‌گرا، جامع‌نگر و آینده‌نگر است که در نتیجه آن بتوان به مدیریت و مهندسی حوزه‌های مختلف جامعه پرداخت (ابراهیم پور و مصطفوی، ۱۳۸۷: ۸۸). بنابراین، فرآیند ارزیابی تأثیرات پروژه‌ها جزء مهمی از برنامه‌ریزی و اجرای پروژه‌ها، برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌ها است (بکر و ونکلی، ۱۳۸۷: ۳۱). در جامعه ما از دیرباز تحقیقات ارزیابی و ارزشیابی طرح‌ها و پروژه‌ها همواره، به گونه‌ای نامنظم، مورد توجه دستگاه‌های تحقیقاتی بوده اما می‌توان گفت بحث ارزیابی تأثیرات و مخصوصاً ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی در سال‌های اخیر صورت نهادی پیدا کرده است. تاریخچه ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی نشان می‌دهد عمده مطالعات در این حوزه، بر روی جنبه‌های اقتصادی و زیست-محیطی طرح‌ها و پروژه‌ها متمرکز بوده و کمتر به جنبه‌های دیگر آنها و مخصوصاً ابعاد اجتماعی و فرهنگی این اقدامات توجه می‌شود. علاوه بر این، ارزیابی تأثیرات اجتماعی بیشتر محدود به پروژه‌های عمرانی است که سطح تأثیرات گذاری آنها محلی و منطقه‌ای و کمتر ملی است.

این کاستی‌ها موجب شده است که در نوشتار حاضر یکی دیگر از انواع ارزیابی‌ها، یعنی ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی و الزامات آن مورد بررسی قرار گیرد. در واقع ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی با پروژه‌ها، اقدامات و مخصوصاً طرح‌ها و لوایحی سروکار دارد که محدوده‌ی تأثیرگذاری آنها معمولاً در سطح ملی است.

۲. اهمیت ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی

از جمله دلیل اهمیت یافتن مقوله انجام مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی طرح‌ها، پروژه‌ها و برنامه‌های سازمان تأمین اجتماعی را می‌توان در چند الزام نهایی که در ذیل به آنها اشاره می‌شود، جستجو نمود:

(۱) بند ۹ سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری در راستای الزام به تهیه پیوست اجتماعی برای طرح‌ها و برنامه‌های کلان کشور در سال جاری

(۲) در سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران که از سوی مقام معظم رهبری به ریاست جمهوری ابلاغ شده، اولین نکته‌ای که بدان توجه شده است تکمیل و اجرای طرح مهندسی فرهنگی کشور و تهیه پیوست فرهنگی برای طرح‌های مهم است (سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه).

(۳) در متن کامل سند چشم انداز بیست ساله‌ی جمهوری اسلامی ایران نیز هدف تبدیل کشور ایران به کشوری توسعه یافته با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه با هویت اسلامی و انقلابی، الهام بخش در کشور جهان اسلام و با تعامل سازنده و موثر در روابط بین الملل عنوان شده است (سند چشم انداز بیست ساله جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۲). مسلماً لازمه‌ی بعد فرهنگی این امر، داشتن شاخص‌های روشن جهت انجام مقایسه میان کشورهای مختلف و در نتیجه بررسی وضعیت جامعه خودی است. امری که یکی از الزامات اصلی آن در بعد فرهنگی، انجام پیوست فرهنگی طرح‌ها و لوایح است.

(۴) ماده دوم لایحه برنامه پنجم توسعه بر این نکته دلالت دارد که دولت موظف است بر اساس نقشه مهندسی فرهنگی کشور و نظامنامه پیوست فرهنگی که تا پایان سال اول برنامه پنجم به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی می‌رسد نسبت به تهیه پیوست فرهنگی برای طرح‌های مهم و جدید اقدام نماید (لایحه برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۸: ۵).

(۵) دلیل حائز اهمیت دیگر اینکه بر اکثر طرح‌ها و پروژه‌هایی که در داخل کشور انجام می‌شود، نگاه فن‌سالارانه، از بالا به پایین، اقتدارگرایانه و غیرمشارکتی حاکم است و به ابعاد اجتماعی، فرهنگی، و به طور کلی انسانی آن‌ها توجه چندانی نمی‌شود. این خود مهم‌ترین نکته در توجه به ضرورت و اهمیت ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی است (شکویی و تبریزی، ۱۳۸۲: ۱۴۷).

(۶) تجربه نشان می‌دهد که اتاف عموماً در خصوص طرح‌ها و اقدامات توسعه‌ای که شامل عملیات ساخت و ساز و جوانب فیزیکی مشهود هستند بیشتر انجام شده و چگونگی انجام اتاف در زمینه سیاست‌ها و برنامه‌ها ناشناخته باقی مانده است. ضرورت پرداختن به اتاف در ایران نیز از همین مسیر حس شده

است و کماکان تصمیم‌گیران و محققان بیشتر به اتافی طرح‌های عمرانی نظر دارند.

۳. عرصه‌های مطالعات اتاف در حوزه سازمان تأمین اجتماعی

مطالعات اتاف در هر زمینه‌ای که یک اقدام توسعه‌ای دارای تأثیرات اجتماعی است، می‌تواند انجام گیرد. اما می‌توان عرصه‌هایی را که مستعد انجام مطالعات اتاف هستند به صورت مصداقی مشخص کرد. بکر معتقد است مردم در دنیای توسعه‌یافته با شنیدن نام اتاف معمولاً یاد طرح‌های عمرانی بزرگ نظیر ساخت سدها می‌افتند که زندگی هزاران نفر را متأثر می‌سازند. اما وی این تصور را برساخته عملکرد دولتی‌ها می‌داند و معتقد است می‌توان در خصوص تأثیرات هر قانون یا شناخت تأثیرات تغییر در محیط کار روی کارکنان شرکت نیز اتاف را انجام داد (بیکر^۱، ۱۹۹۷: ۲). بکر در اصل قصد دارد نشان دهد که اتاف محدود به عرصه خاصی نیست. مطالعات اتاف می‌تواند هم شامل طرح‌ها و پروژه‌های عمرانی باشد و هم سیاست‌ها و برنامه‌ها را شامل گردد.

به طور اخص در سازمان تأمین اجتماعی طیفی از اقدامات توسعه‌ای - سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها در سه حوزه ۱- درمان و بیمارستانها ۲- بیمه‌گذاری و بازنشستگی ۳- شرکت‌داری و سرمایه‌گذاری در حال اجراست. هر کدام از این سه حوزه برخوردار از زیرمجموعه‌ها و زیرشاخه‌های متنوع و گسترده‌ای است که دارای پیامدها و تأثیرات عمیق و گسترده‌ای در سطح جامعه هستند که این امر ناشی از وسعت جغرافیایی و گستردگی جامعه هدف می‌باشد.

از این رو می‌توان طیف وسیعی از وظایف سازمان تأمین اجتماعی را در ماده یک قانون تأمین اجتماعی بیان نمود که می‌تواند در ارزیابی تأثیر اجتماعی برنامه‌ها و طرح‌های سازمان تأمین اجتماعی مد نظر قرار گیرد:

به منظور اجرا و تعمیم و گسترش انواع بیمه‌های اجتماعی و استقرار نظام هماهنگ و متناسب با برنامه‌های تأمین اجتماعی، همچنین موضوع قانون تأمین اجتماعی و سرمایه‌گذاری و بهره‌برداری از محل وجوه و ذخائر، سازمان مستقلی به نام «سازمان تأمین اجتماعی» وابسته به وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی که در این قانون سازمان نامیده می‌شود، تشکیل می‌گردد. سازمان دارای شخصیت حقوقی و استقلال مالی و اداری و امور آن منحصراً طبق اساسنامه‌ای که به تصویب هیئت وزیران می‌رسد اداره می‌شود.

تعهدات این سازمان برابر استانداردهای تعیین شده به وسیله سازمان بین‌المللی کار و سازمان بین‌المللی

تأمین اجتماعی تنظیم شده است. مهم ترین تعهدات و خدمات این سازمان بدین شرح است:

- مستمری بازنشستگی
- مستمری از کارافتادگی
- مستمری بازماندگان
- مقرری بیمه بیکاری
- غرامت دستمزد ایام بیماری
- غرامت دستمزد ایام بارداری
- پرداخت هزینه وسایل کمک پزشکی
- کمک هزینه ازدواج
- کمک هزینه کفن و دفن

به منظور یک تشکیلات هدایت کننده زیرمجموعه‌ها و شرکت‌های تحت پوشش خود با برنامه‌ریزی کلان، ایجاد هماهنگی، کنترل عملیات و در نهایت اعمال مدیریت بر مبنای هدف، جهت رسیدن به اهداف سازمان فعالیت می‌نماید.

• معاونت اقتصادی و برنامه‌ریزی

معاونت امور اقتصادی و برنامه‌ریزی در جهت پاسخگویی به نیازهای حیاتی سازمان در امور برنامه‌ریزی و بودجه‌ریزی، برای بخش‌های امور بیمه‌ای، درمان و شرکت‌ها، تلفیق برنامه‌ها و بودجه‌ها با یکدیگر، رسیدگی کارآمد به وضعیت شرکت‌های تحت پوشش سازمان، نظارت و ارزشیابی امور سرمایه‌گذاری‌های مستقیم و غیرمستقیم، طراحی و تدوین راهبردها و استراتژی‌های سرمایه‌گذاری، جمع‌آوری تمامی آمار و اطلاعات مربوط به ذخائر مادی و فیزیکی سازمان و همچنین راهبری سیستم‌های رایانه‌ای.

• معاونت بیمه‌ای

معاونت بیمه‌ای به منظور انجام امور مربوط به مطالبات حق بیمه از کارفرمایان، رسیدگی به امور سوابق بیمه‌ای، انجام خدمات و تعهدات بلندمدت و کوتاه‌مدت به بیمه‌شدگان تأسیس شده است.

۴. ارزیابی تأثیرات اجتماعی چیست؟

سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های توسعه که در طول دو قرن گذشته اجرا و در سال‌های بعد از جنگ جهانی دوم عالم‌گیر شده‌اند، عوارض مختلفی به همراه داشته است. نکته دیگر این که گاه سیاست‌ها،

برنامه‌ها به دلیل شدت عوارضی که داشته‌اند نتوانسته‌اند موفقیتی حاصل کنند، نیمه‌کاره رها شده یا سوءکارکردهایی یافته‌اند. ارزیابی تأثیرات اجتماعی تلاش فکری برای کاربرد علوم اجتماعی در قالبی میان‌رشته‌ای برای ارزیابی شرایط تحقق توسعه با بیشترین موفقیت و کمترین آسیب‌هاست.

در سازمان تأمین اجتماعی مجموعه برنامه‌ها، طرح‌ها و اقداماتی با مقاصد مشخص به اجرا درمی‌آیند. بسیاری از این طرح‌ها و اقدامات سازمان تأمین اجتماعی می‌تواند دارای زوایای پنهان بوده و عوارض منفی ناشناخته و یا آشکار در نقاط مختلف جامعه و بر روی جامعه هدف به جا بگذارند. اقدامات سازمان‌هایی از این دست در کنار اشتغال، آبادانی و شادکامی، می‌تواند منجر به افزایش خشونت، احساس تبعیض، تضعیف اقتصادهای بومی، گسترش فقر برای مردمی که در معرض اقدام توسعه‌ای هستند و نهایتاً شکل‌گیری نگرش‌های منفی نسبت به اقدامات توسعه‌ای (نک: انجمن جامعه‌شناسی ایران، ۱۳۸۴؛ طالبیان و همکاران، ۱۳۸۷؛ فاضلی و همکاران، ۱۳۸۷؛ سیدلیتز و همکاران، ۱۹۹۹) پی‌آمد شکلی از توسعه است که در آن تحلیل هزینه-منفعت اقتصادی تنها معیار مهم تصمیم‌گیری است.

پس از قریب شش دهه برنامه‌ریزی و اجرای سیاست‌های توسعه، آگاهی گسترده‌ای نسبت به خطاهایی که در این زمینه صورت گرفته حاصل شده است. اقدامات توسعه‌ای آثار مخربی داشته‌اند و تداوم این وضعیت ممکن نیست، سیاست رشد اقتصاد به هدف نفوذ به پایین نتیجه مثبتی نداشته است، آشتی دادن منافع ملی و منافع محلی گروه‌های متأثر از اقدامات توسعه‌ای به سادگی صورت نمی‌گیرد، اقدامات توسعه‌ای صرفاً کنش‌هایی اقتصادی و فنی نیستند و پی‌آمدهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی گسترده‌ای دارند که بنا به ماهیت هر اقدامی می‌توانند حتی فواید آن اقدام را نیز در سایه تردید قرار دهند، اقدامات توسعه‌ای پی‌آمدهای ناشناخته و گاه درازمدتی دارند که توجه به تجربه توسعه برای مقابله با آن‌ها ضروری است.

مجموعه آگاهی ما در این خصوص، ضرورت داشتن نگاهی کل‌نگر به توسعه را به شدت آشکار می‌سازد. این نگاه باید بتواند انسان، محیط زیست، ویژگی‌های زندگی جمعی، فرهنگ، هویت و بقیه شاخص‌هایی را که در برداشتی کلی از انسان مد نظر قرار می‌گیرند، هم‌زمان لحاظ کند.

از آنجا که توسعه پایدار امری مطلوب است، آن‌گاه به ابزارهایی نیازمندیم که به کمک آن‌ها بتوانیم نشان دهیم الزامات سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌هایی که قصد دارند توسعه پایدار را محقق سازند چیست. هر حوزه از دانش می‌تواند سهمی در تدارک دیدن ابزارهای تحلیل پایداری داشته باشد. حوزه تحقیقاتی «ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی» از دل کاربست نظریه و روش علوم اجتماعی در تحلیل سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های توسعه پدیدآمده است. ارزیابی تأثیرات اجتماعی در همه اقدامات

توسعه‌ای اعم از سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها ضرورت و کاربرد دارد.

هر مطالعه اتاف در نهایت باید پیشنهادهاتی برای تقویت پیامدهای مثبت یک اقدام توسعه‌ای و کاستن از عواقب منفی آن ارائه دهد. به‌علاوه فقط پیشنهادات کافی نیستند بلکه بنابه اندازه و گستره اقدامات توسعه‌ای، ارائه سازوکارهایی برای اجرای پیشنهادات و نظارت بر اجرای پیشنهادات نیز ضروری است.

۵. تعریف ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی

دولت‌ها سیاست‌های پهن‌دامنه‌ای در زمینه کنترل مصرف سوخت، تنظیم یارانه‌ها، دادن تسهیلات مالی و اعتبارات، واگذاری منابع طبیعی و انبوهی از اقدامات دیگر انجام می‌دهند که همگی تأثیراتی بر زندگی مردم به‌جا می‌گذارند. یکی از پیامدهای طرح بحث توسعه پایدار و برشمردن مصادیق پایداری، تلاش برای ارزیابی این گونه اقدامات توسعه‌ای از زاویه مطالعات بین‌رشته‌ای با محوریت ابعاد اجتماعی و فرهنگی است. یکی از اقسام این نوع مطالعات، ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی است. تعاریف مختلفی از ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی وجود دارد.

تعریف «کمیته بین‌سازمانی راهبردها و اصول ارزیابی تأثیرات اجتماعی» بسیاری از جوانب این مفهوم را آشکار می‌سازد: «تلاش برای ارزیابی و برآورد کردن پیامدهای اجتماعی‌ای که ممکن است از اقدامات و سیاست‌های خاص (از جمله برنامه‌ها و اجرای سیاست‌های جدید) و اجرای برنامه‌های دولتی مشخص (از جمله اختصاص دادن زمین‌های زیاد به پروژه‌های استحصال منابع طبیعی) ناشی شوند. ارزیابی تأثیرات اجتماعی خوانده می‌شود» (کمیته بین‌سازمانی^۱، ۱۹۹۴: ۱۲). در نسخه‌ای دیگر از گزارشی که توسط کمیته فوق، منتشر شده، آمده است «منظور از تأثیرات اجتماعی هر گونه عواقب ناشی از اقدامات بخش عمومی و خصوصی است که شیوه زندگی، کار، برقراری ارتباط، شیوه تأمین نیازمندی‌ها و نوع غلبه مردم بر مشکلات زندگی‌شان را تحت تأثیر قرار می‌دهد» (همان: ۱)

وسترن و لینچ نیز تعریفی بسیار خلاصه ارائه کرده‌اند: «تحلیل تأثیر اجتماعی، ارزیابی تأثیرات سیاست‌های مختلف است». به عقیده ایشان هر فرایند سیاست‌گذاری شامل چهار مرحله است: ۱- صورت‌بندی سیاست‌های مختلف و جایگزین یکدیگر، ۲- انتخاب یک سیاست برای اجرا، ۳- اجرای سیاست انتخاب شده، ۴- ارزیابی و اصلاح (وسترن و لینچ^۲، ۲۰۰۰: ۳۶). ارزیابی تأثیرات اجتماعی ایزاری برای مرحله دوم است هر چند در مرحله چهارم نیز از آن استفاده می‌شود.

تعریفی دیگر از ارزیابی تأثیرات اجتماعی ارائه شده است که علاوه بر آنچه تاکنون تشریح شد، یکی دیگر

1- Interorganizational Committee

2- Western & Lynch

از ابعاد مهم این مفهوم را نشان می‌دهد. طبق این تعریف «ارزیابی تأثیرات اجتماعی ... نوعی خاص از ارزیابی اجتماعی در جهت تشخیص تأثیرات پروژه‌های خاص و تعیین راهبردهای غلبه‌بر یا حذر کردن از این تأثیرات است. این مفهوم معمولاً بخشی از فرایندها و رویه‌های مرتبط با ارزیابی تأثیرات زیست‌محیطی تلقی می‌شود و در عین حال فرایندی مداوم است. پیش‌بینی و تشریح تأثیرات اجتماعی تغییرات، به‌منظور هر چه سریع‌تر مدیریت کردن این تأثیرات، و دخیل کردن تمامی گروه‌های ذینفع برای مدیریت کردن فواید و هزینه‌های تغییرات در راستای توسعه اجتماعی انجام می‌شود. مطلوب آن است که ارزیابی تأثیرات اجتماعی قبل از آغاز تغییرات صورت‌گیرد» (دوف^۱، ۱۹۸۸: ۶). کمیته بین‌سازمانی نیز بر انجام‌شدن اتاف قبل از برنامه‌ریزی و اجرای سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های توسعه تأکید دارد. تعریف فوق به‌علاوه بر ماهیت پیوسته و جاری در طول مراحل انجام اقدامات توسعه‌ای تأکید می‌کند. اتاف چنان‌که فرانک و نکلی متذکر می‌شود، ممکن است برای بررسی هر فراگرد تغییر اجتماعی به‌کار گرفته‌شود (ونکلی^۲، ۲۰۰۳: ۱۲). طبیعی است که رخدادهای برنامه‌ریزی شده بیشتر در معرض مطالعات اتاف باشند.

اتاف می‌کوشد با سهیم‌شدن در همه مراحل برنامه‌ریزی، اجرا و ارزیابی نتایج اقدامات توسعه‌ای-سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها- شناخت معتبری از تغییراتی که این اقدامات در محیط طبیعی و اجتماعی ایجاد می‌کنند ارائه دهد، و پیش از اجرا شدن اقدامات توسعه‌ای، تأثیرات اجتماعی ناشی از اجرای آن‌ها را برآورد نماید. همچنین اتاف می‌کوشد شرایط اجتماعی موفقیت اقدامات توسعه‌ای را مطالبه کند؛ تأثیرات منفی این اقدامات را پیش‌بینی نماید؛ و راه‌کارهایی برای حذر کردن یا کاستن از تأثیرات منفی و تقویت تأثیرات مثبت ارائه دهد.»

اتاف به گروه‌های حاشیه‌ای بسیار اهمیت می‌دهد. منظور از گروه‌های حاشیه‌ای کسانی هستند که نمایندگانی در سطح جامعه ندارند، به‌طور سنتی گروه‌های تضعیف شده به‌حساب می‌آیند، نظام ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی علیه آنان است و در ملاحظات مربوط به اقدامات توسعه‌ای لحاظ نشده یا به اندازه کافی به منافع و شرایط آن‌ها توجه نمی‌شود.

زنان، کودکان، کهنسالان و بازنشستگان، معلولان به‌عنوان بخش قابل توجهی از جامعه هدف سازمان تأمین اجتماعی یکی از پرتعدادترین گروه‌های حاشیه‌ای جامعه به‌حساب می‌آیند که بخش قابل توجهی از جامعه را به خود اختصاص داده‌اند. نتایج مطالعه اتاف می‌تواند تا حدود زیادی اثرات اقدامات توسعه‌ای سازمان فوق بر این جامعه هدف را بررسی نماید.

اقدامات توسعه‌ای-سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها - سازمان تأمین اجتماعی مانند هر جای دیگری

1- Dof

2- Vanclay

می‌تواند تأثیرات قابل توجهی بر جمعیت، جنسیت، اشتغال، آموزش، بهداشت و دسترسی به فرصت‌های زندگی جامعه هدف خود داشته باشد و چنانچه از سازمان مطبوع از مطالعات ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی این اقدامات توسعه‌ای غافل بماند، در درازمدت سبب آثار منفی بسیاری نه تنها بر جامعه هدف، بلکه دامنه تأثیرگذاری کلانی بر جامعه و کل کشور خواهد داشت.

اتاف اقدامات توسعه‌ای - سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها - سازمان تأمین اجتماعی را می‌توان در دو حالت پیش‌نگر و پس‌نگر انجام داد. این دست مطالعات می‌تواند به شکل پیش‌نگرانه‌ای قبل از طراحی نهایی یا اجرای اقدامات توسعه‌ای - اعم از سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها - انجام داد و در آن شرایط اجتماعی موفقیت یا تأثیرات مثبت و منفی این اقدامات را برآورد کند. علاوه بر آن مطالعات پس‌نگر نیز می‌تواند آثار و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی پس از اجرای مداخلات توسعه‌ای را مدنظر قرار دهد.

بنابراین متولیان سازمان تأمین اجتماعی می‌توانند از طریق مطالعات اتاف، هم قبل از اجرای اقدام به پیش‌نگری و پیش‌بینی اثرات و پیامدهای اقدامات توسعه‌ای خود داشته باشند، و هم در طول فرایند انجام اقدام توسعه‌ای که بیشتر ناظر بر کنترل تأثیرات منفی اقدام و رصد کردن تأثیرات به منظور انجام واکنش مناسب در برابر آن‌هاست، به این امر بپردازند؛ و هم در مرحله پس از اجرا و اتمام اقدام، می‌توانند بنا به نوع اقدام توسعه‌ای صورت گرفته، تأثیرات آن‌را در دوره‌های زمانی متفاوت ارزیابی کنند. لازم به ذکر است انجام اتاف در طول دوره عمر اقدامات توسعه‌ای از آن‌جا ناشی می‌شود که تغییرات همواره ماهیتی خطی و قابل پیش‌بینی ندارند. گاه تفاوت‌های کوچک در شیوه اجرای اقدامات سبب بروز تغییراتی می‌شود که بر همه چیز اثر می‌گذارند و الزاماً از پیش‌بینی‌های ابتدایی انجام شده تبعیت نمی‌کنند. انجام مداوم مطالعات اتاف در دوره چرخه عمر اقدام، تضمین مناسبی برای احتراز از خطرات احتمالی به‌شمار می‌آید (روح، ۱۳۸۸: ۴۶-۴۹).

اتاف معمولاً در خصوص اقدامات برنامه‌ریزی شده انجام می‌شود، اما در شرایط اضطراری نیز می‌توان از آن استفاده کرد. شرایط اضطراری زمانی است که نیازهای فوری و مبرمی به امنیت، سلامت یا معیشت وجود دارد. معمولاً در چنین شرایطی، ظرفیت و توان محلی برای مقابله با وضع ناخوشایند اندک است، آسیب‌پذیری گروه‌هایی که قادر به بیان نیازهای‌شان نیستند افزایش می‌یابد، محیط پرتلاطم و متشنج می‌شود، و در نتیجه همه این ویژگی‌ها، رویدادها و علل‌شان ناشناخته باقی مانده یا اطلاعات نادرستی به مدیران بحران انتقال می‌یابد. اتاف در این‌گونه موارد می‌تواند اطلاعات دقیق و کارآمدی به مدیریت بحران ارائه دهد. بالاخص زمانی که اطلاعاتی در خصوص کسانی که به کمک نیاز دارند یا بیش از همه در معرض خطر هستند در دست نباشد، انجام مطالعات اتاف ضروری است. اتاف در وضعیت‌های بحرانی معمولاً نیازمند پژوهش سریع است. مطالعات سریع گاه برای موضوعاتی مهم ولی خیلی اضطراری که زمان زیادی برای تصمیم‌گیری درباره آن‌ها وجود ندارد، و گاه برای تصمیم‌گیری‌هایی که در حالت

خلاء اطلاعاتی قرار دارند صورت می‌گیرند. همان‌گونه که می‌دانیم جنس اقدامات و فعالیت‌های سازمان تأمین اجتماعی و جامعه هدف آن، به‌گونه‌ای است که این دست اتفاقات و موارد می‌تواند بستر مناسبی برای انجام مطالعات اتاف را پیش روی مدیران این سازمان قرار دهد.

۶. گونه‌شناسی تأثیرات

اتاف به بررسی تأثیرات اقدامات توسعه‌ای بر افراد، سازمان‌ها یا کل جامعه می‌پردازد. حال سؤال این است: کدام تأثیرات هستند که موضوع مطالعه اتاف قرار می‌گیرند؟ ارائه طبقه‌بندی از انواع تأثیرات می‌تواند راهنمای محققان در شناسایی تأثیرات مختلف و در بر دارنده بینش‌هایی برای تحلیل انواع تأثیرات باشد. از همین‌رو در این بخش، طبقه‌بندی‌هایی از انواع تأثیرات ارائه خواهیم کرد.

برای هر گونه بحث درباره تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها بسیار مهم است که محققان سازوکارهای علی برآمده از اقدام توسعه‌ای که سبب شده‌اند تأثیراتی بر محیط ایجاد شود یا تأثیرات ناشی از تغییرات تدریجی جامعه، شدیدتر شوند، را شناسایی کنند.

فن‌شوتن و همکارانش هفت دسته تأثیرات را برمی‌شمارند:

- تأثیرات بر بهداشت و رفاه اجتماعی
- کیفیت محیط زندگی (قابلیت زندگی در محیط)
- تأثیرات اقتصادی و رفاه مادی
- تأثیرات فرهنگی
- تأثیرات بر خانواده و اجتماع
- تأثیرات نهادی، حقوقی، سیاسی و تأثیر بر برابری
- روابط جنسیتی

هر خروجی بی‌واسطه یک سیاست، برنامه یا طرح را نباید تأثیر تلقی کرد. بنابراین نکته مهم، تعامل اقدامات توسعه‌ای با زمینه اجتماعی وقوع آن‌ها و تأثیر این تعامل بر تعریف تأثیر اجتماعی و ابعاد آن است. باید به این نکته توجه داشت که هر اقدام توسعه‌ای تغییراتی در محیط طبیعی و انسانی ایجاد می‌کند که تعامل این تغییرات با محیط است که تأثیرات را می‌آفریند. تغییرات یکسان می‌توانند در محیط‌هایی متفاوت مسبب تأثیرات گوناگونی باشند و از همین‌رو نمی‌توان کل مطالعه اتاف را به پرکردن جدول از قبل تهیه شده تأثیرات اجتماعی پیش‌تر شناسایی شده تقلیل داد. معمولاً فهرستی

از تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها در کتب آموزشی اتاف آورده می‌شود. هر مطالعه اتاف علی‌رغم مشابهت‌هایی با بقیه مطالعات، تفاوت‌هایی اساسی را نیز دربرمی‌گیرد. درخصوص سازمان تامین اجتماعی، بایستی ابتدا نوع اقدامات توسعه‌ای- سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها را مشخص نمود. سپس از دل این اقدامات و در حین انجام مطالعات اتاف می‌توان اقدام به استخراج شاخص‌ها نمود و در نهایت به مطالعه تأثیرات آن برمبنای شاخص‌های استخراج شده اقدام نمود. لازم به ذکر است تأثیرات برنامه‌ریزی به محض شروع برنامه‌ریزی برای اقدام و قبل از آنکه اقدام توسعه‌ای آغاز شود، آثار قابل توجهی به‌جا می‌گذارند. البته این نکته را نیز باید در نظر داشت که برخی تأثیرات به محض اعلام آغاز برنامه‌ریزی برای یک اقدام توسعه‌ای، شروع می‌شوند. برج و جانسون^۱ (۲۰۰۴: ۱۹). تأثیرات برنامه‌ریزی به محض شروع برنامه‌ریزی برای اقدام و قبل از آنکه اقدام توسعه‌ای آغاز شود، آثار قابل توجهی به‌جا می‌گذارند.

۷. مراحل ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی

هر حوزه مطالعاتی برای آنکه مدعاهای معرفتی خود را به‌نحوی ارائه کند که معتبر باشند باید روش‌شناسی خاصی را به‌کارگیرد و اتاف نیز از این قاعده مستثنی نیست. محققان بسیاری کوشیده‌اند تا مراحل متوالی اتاف را تشریح کرده و فعالیت‌هایی را که باید در هر مرحله انجام شود مشخص سازند. ما در این قسمت ضمن برشمردن بقیه الگوهایی که برای مراحل متوالی اتاف ارائه شده است، الگویی ده مرحله‌ای ارائه می‌کنیم که تاحدودی دربرگیرنده کلیه مراحل و فعالیت‌هایی است که بقیه محققان بر انجام آن‌ها در اتاف تأکید داشته‌اند.

برهمن اساس، اگرچه باز هم می‌توان اذعان داشت که به‌دلیل ماهیت مسأله‌ای که اتاف به آن می‌پردازد، اندازه‌های متفاوت اقدامات توسعه‌ای، تأثیرات بسیار گوناگونی که به‌جا می‌گذارند، تعاملی که با اجتماعات پذیرای تغییر برقرار می‌سازند، و تأثیرات ثانویه و انباشتی اقدامات برنامه‌ریزی شده در طول زمان - مراحل اتاف می‌تواند دستخوش تغییراتی شود، لیکن ارائه مراحل اساسی اتاف امکان‌پذیر و قابل اجماع است.

جدول شماره ۱. مراحل انجام اتاف از نظر فینستریوش و ولف

ردیف	مرحله	اقدامات تحلیلی
۰	دامنه‌یابی (پیش‌ارزیابی)	تعیین سطح ارزیابی (سیاست/برنامه/طرح)؛ تعیین جغرافیای تأثیر اقدام؛ تعیین افق‌های زمانی
۱	شناخت مسأله	صورت‌بندی اهداف اقدام؛ شناسایی اجتماعات ذریط و دغدغه‌های ایشان؛ ارزیابی نیازها؛ تعیین معیارهای ارزیابی
۲	صورت‌بندی گزینه‌ها	تعریف بدیل‌های معقول؛ شناخت سازمان و ابزارهای انجام اقدام؛ توصیف نظام‌های فنی؛ تحلیل عناصر نهادی/رفتاری اجتماعی و عناصر مرتبط؛ تحلیل تأثیرات اقتصادی و زیست‌محیطی تأثیرات اجتماعی ثانویه.
۳	تشریح تأثیرات	شناخت انواع تأثیرات؛ گزینش تأثیرات مهم؛ تشخیص و اندازه‌گیری شاخص‌های تأثیر؛ ترسیم تصویری از شرایط اجتماعی.
۴	ترسیم و پیش‌بینی	تصریح مفروضات در خصوص «وضعیت جامعه»؛ تحلیل روند تأثیرات بر جامعه؛ ساخت مدل‌های دینامیک از سیستم؛ تخمین زدن شاخص‌های تأثیر برای گزینه‌های مختلف.
۵	ارزیابی	تحلیل حساسیت برای نتایج مختلف گزینه‌های مختلف؛ تحلیل تأثیرات ناشی از تعامل تأثیرات مختلف با یکدیگر؛ توصیف و بازنمایی تأثیرات مهم
۶	ارزشیابی	شناسایی مجدد اجتماعات متأثر از اقدام و دغدغه‌های ایشان؛ صورت‌بندی مجدد معیارهای ارزیابی؛ مرتب‌کردن و وزن‌دادن به گزینه‌های بدیل؛ مقایسه گزینه‌ها در برابر یکدیگر؛ شناسایی گزینه‌های برتر
۷	ترمیم و جبران	بررسی تأثیرات غیرقابل اجتناب ناخوشایند؛ شناسایی اقدامات اصلاحی ممکن؛ انجام تحلیل حساسیت روی اقدامات ممکن
۸	نظارت	اندازه‌گیری تغییرات واقعی در مقابل اقدامات پیش‌بینی شده؛ بازخورد دادن اندازه‌گیری‌ها به سیاست‌گذاران و عموم مردم؛ تنظیم و تعدیل اهداف برنامه‌ها، روال‌های اجرایی و ویژگی‌های طراحی اقدام

ارزیابی نیاز برای انجام یک اقدام توسعه‌ای در برخی از تقسیم‌بندی‌ها به‌عنوان یک مرحله از اتاف در نظر گرفته نشده است. برخی محققان مفروض گرفته‌اند که اتاف بعد از آنکه نیاز به انجام اقدام توسعه‌ای قطعی شد و برنامه‌ریزی اقدام صورت گرفت، باید انجام گیرد. این رویه سبب جداسدن ملاحظات اجتماعی از ارزیابی نیاز می‌شود. به‌علاوه، مجموعه پیچیده‌ای از روابط قدرت و روابط اجتماعی و سیاسی سبب تصویب اقدامات توسعه‌ای می‌شوند که گاه همین روابط سبب پنهان شدن نیازهای واقعی و عدم مداخله درست ملاحظات اجتماعی در برنامه‌ریزی اقدامات توسعه‌ای می‌شوند. ارزیابی نیاز همچنین با

ملاحظات اجتماعی گسترده‌ای نظیر عدالت اجتماعی، عدالت بین‌نسلی و مقولات زیست‌محیطی ارتباط دارد. بر همین اساس تصور می‌کنیم که نمی‌توان ارزیابی نیاز را از مراحل اتاف جدا کرد. بدیهی است که در موارد زیادی انجام اتاف بعد از برنامه‌ریزی یک اقدام توسعه‌ای به محققان ارجاع می‌شود. در این حالت نیز می‌توان نیاز شناسایی شده را در معرض بازنگری قرار داد یا صرفاً به مراحل بعدی اتاف پرداخت.

همه اقدامات توسعه‌ای دارای تأثیرات اجتماعی نیستند یا دایره تأثیرات آن‌ها به حدی نیست که انجام تحقیقی مستقل درباره تأثیرات آن‌ها ضروری باشد. انجام اتاف نیازمند زمان و هزینه است و تخصیص هر دو منبع در اقدامات توسعه‌ای حساسیت‌های خاصی دارد. بنابراین ضروری است که نیاز به انجام اتاف در خصوص هر اقدام توسعه‌ای را نیز بخشی از اتاف به حساب آوریم.

ارائه بازخورد به کارفرما یا مجری اقدام توسعه‌ای، در جریان تحقیق و پایان هر مرحله از اتاف باید صورت گیرد و از همین رو نمی‌توان ارائه بازخورد را به مثابه یک مرحله مطرح کرد. ارائه بازخورد فرایندی دائمی است که در شرایط ایدئال، با هر بازخورد - در صورت ضرورت - امکان تغییراتی در طراحی اقدام توسعه‌ای یا عناصر مرتبط به آن امکان‌پذیر است.

امکان‌پذیری توالی مراحل پیشنهادی نیز باید لحاظ شود. برای مثال، در مرحله‌بندی فینستربوش و ولف (جدول ۱)، مرحله پیش‌ارزیابی در ابتدا قرار گرفته و بخشی از اقدامات تحلیلی این مرحله نیز شناسایی جغرافیای تأثیر (به صورت ابتدایی) است. قبل از آنکه اقدام توسعه‌ای به دقت توصیف شود، شناخت جغرافیای تأثیر - جغرافیای انسانی و طبیعی - ناممکن به نظر می‌رسد یا قابل‌اعتنا نخواهد بود. بر مبنای مرحله‌بندی که توسط محمد فاضلی در کتاب ارزیابی اجتماعی به آن اشاره کرده است. مطابق این مرحله‌بندی مطالعه اتاف می‌تواند در یازده مرحله زیر انجام شود:

- جلب مشارکت عمومی: تأکید بر توسعه پایدار که اتاف یکی از نتایج این تأکید است، همواره بر مشارکت عمومی در تصمیم‌گیری درباره توسعه و اجرای توسعه با مشارکت همه مردم متأثر از اقدامات توسعه‌ای تأکید دارد. جلب مشارکت مردم از همین رو پیش‌شرط هرگونه اقدام توسعه‌ای است. بدیهی است که اتاف به مثابه بخشی از کلیت برنامه‌ریزی توسعه نیز به جلب مشارکت عمومی نیاز دارد. مشارکت عمومی را می‌توان بستر اجتماعی هر اقدام توسعه‌ای معطوف به توسعه پایدار تلقی کرد.

- ارزیابی نیاز: شناسایی نیازهایی که اقدامات توسعه‌ای - با توجه به کمبود منابع اعتباری و زمان - باید برای برآوردن آن‌ها برنامه‌ریزی شوند.

- ارزیابی نیاز به اتاف: همه اقدامات توسعه‌ای تأثیرات اجتماعی مهم به همراه ندارند و از همین رو نیاز به انجام اتاف باید بررسی شود.

• شناسایی و توصیف اقدام توسعه‌ای: هر اقدام توسعه‌ای باید توسط تیم اتاف به‌دقت توصیف شود. ارائه شرحی دقیق از ساختار کلی، فعالیت‌ها و اهداف یک اقدام توسعه‌ای برای شناسایی تأثیرات آن بسیار حیاتی است.

• دامنه‌یابی: شناسایی منطقه جغرافیایی، و جغرافیای انسانی و محیطی متأثر از اقدام توسعه‌ای؛ شناسایی متغیرها و مقولاتی که با تأثیرات اقدام مرتبط هستند؛ تعیین اولیه نفع برندگان و زیان‌کنندگان از یک اقدام توسعه‌ای و به‌طور خلاصه تعیین دامنه تأثیرات اقدام و دامنه مطالعه اتاف در مرحله دامنه‌یابی صورت می‌گیرد.

• جمع‌آوری داده‌های پایه‌ای: هدف از اجرای این مرحله، ارائه توصیف دقیقی از اجتماع یا اجتماعات موجود در منطقه جغرافیایی متأثر از اقدام، و کسب داده‌هایی است که بتوان بر مبنای آن‌ها تأثیرات و واکنش‌ها تأثیرات را درک کرد.

• برآورد تأثیرات احتمالی: هدف از این مرحله برآورد و سنجش تأثیراتی است که ممکن است در اثر اجرای اقدام توسعه‌ای به‌وجود آیند. برآورد به‌این معنی است که احتمال شدت و اهمیت بروز هر تأثیر مشخص گردد. در ضمن باید شناخت‌های معتبری درباره قابل اجتناب بودن/نبودن تأثیرات ارائه گردد.

• گزینش تأثیرات مهم: تعدادی از تأثیراتی که در اثر اجرای اقدام توسعه‌ای به‌وجود می‌آیند از بقیه مهم‌تر هستند. همین تأثیرات مهم را باید گزینش کرد و به‌طور مجزا مطالعه نمود.

• ارزیابی گزینه‌های بدیل: بسته به ماهیت تأثیرات اقدام، سناریوهای مختلفی – بنابه تغییرات متغیرهای مختلف – بروز خواهند کرد. یکی از وظایف اتاف آن است که نتایج ناشی از هر سناریو را تحلیل کند. این در اصل به‌معنای ارزیابی گزینه‌های بدیل در مقابل یکدیگر است.

• تدوین پیشنهاداتی برای کاستن از تأثیرات منفی: تأثیرات منفی اقدام توسعه‌ای در هر سناریویی قابل مشاهده و بررسی هستند و مطالعه نشان می‌دهد که کدام تأثیرات را می‌توان با تغییر در طراحی اقدام توسعه‌ای از میان برد و کدام تأثیرات را نمی‌توان حذف کرد. هدف اتاف آن است که تأثیرات ناخوشایندی را که نمی‌توان از بین برد از طریق انجام اقدامات جبرانی و ترمیمی تعدیل کند و در اصل مردم آسیب‌دیده از این اقدامات را به نحو مناسبی تقویت نماید.

• طراحی نظام اجرا و نظارت: مطالعه اتاف فقط به ارائه برخی شناخت‌ها و راهکارهای متناظر با آن‌ها برای کاستن از خسارات به مردم اکتفا نمی‌کند بلکه رویه‌هایی برای اجرای تجویزهای صورت گرفته پیشنهاد می‌کند. این رویه‌ها و شاید ساختارهای سازمانی، نظارت بر شیوه اجرا شدن توصیه‌های اتاف را به عهده دارند.

مراحل ۱ تا ۴ را «بخش آماده‌سازی» می‌نامیم. مراحل ۵ تا ۹ بیشترین ماهیت ارزیابی را در خود دارند و از همین رو «بخش ارزیابی» خوانده می‌شوند. مراحل ۱۰ و ۱۱ را نیز می‌توانیم «بخش تعدیل، جبران و نظارت» اتاف تلقی کنیم. این بخش را می‌توان مرحله کاربست اتاف نیز نامید. تدوین راهکارهای ترمیمی و جبرانی، و تنظیم ساختار و قواعدی برای اجرای یافته‌های اتاف، کاربست عملیاتی آن تلقی می‌شود.

۸. متغیرهای ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی

وقتی عرصه‌های تأثیرگذاری اقدامات توسعه‌ای شناسایی شدند، گام بعدی آن است که متغیرهایی را که باید مشاهده و اندازه‌گیری تأثیرات بر مبنای آن‌ها صورت گیرد مشخص شوند. طبیعی است که باید برای مشاهده و سنجش تأثیرات بر عرصه‌هایی که پیش‌تر برشمردیم، شاخص‌هایی در نظر گرفته شود. شاخص‌های مختلفی - اغلب با ادبیات و شکل بیان متفاوت و در باطن مشابه - ارائه شده‌اند ولی ما برآن‌چه که رابل بارج و کمیته بین‌سازمانی ارائه کرده‌اند متمرکز خواهیم شد. رابل بارج این شاخص‌ها را در پنج دسته تقسیم‌بندی کرده است:

- تأثیرات جمعیتی
  - آرایش‌های نهادی/اجتماع
  - اجتماعات در حال گذار
  - تأثیرات بر سطح فرد/خانواده
  - نیازمندی‌های زیرساختی اجتماع
- کریس روچ فهرست تغییرات و ارزیابی آن‌ها براساس شاخص‌های چند حوزه زیر برای ارزیابی اقدامات توسعه‌ای ارائه کرده است:
- درآمد، مخارج و دارایی‌ها از جمله دسترسی به زمین و اعتبار
  - سلامتی، آموزشی، سواد، سایر مهارت‌ها و دانش‌ها
  - زیرساخت‌ها از جمله دسترسی به آب و فاضلاب
  - امنیت غذایی و تولید
  - مالکیت و کنترل زنان بر دارایی‌ها، تحرک زنان، دسترسی زنان به فعالیت‌های درآمدزا، مهد کودک، آزادی بیان، قدرت در تصمیم‌گیری‌های خانوار، توانایی کنترل خشونت، و تقسیم کار در خانواده

• روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی، وحدت و تغییر هنجارهای اجتماع

• توانایی مقابله با بحران‌ها

• صلح و امنیت، نظم و قانون، کاهش سطح خشونت جنسی و نقض حقوق بشر، خسارت‌های جانی و مالی

• اعتماد به نفس، عزت نفس، استقلال، توان و ظرفیت طرح ادعاها و مطالبه‌ها

• کیفیت زندگی (روچ، ۱۳۸۸: ۳۳۹)

کمیته بین‌سازمانی ضمن آنکه دسته‌بندی پنج‌گانه: تغییرات جمعیتی، ساختار اجتماعی و نهادی، منابع سیاسی و اجتماعی، تغییرات اجتماع و خانواده، و منابع اجتماع را به همراه ۳۲ متغیر تعریف شده در این پنج دسته به کار می‌برد، مراحل اقدام را نیز به پنج مرحله تقسیم کرده و مرحله برنامه‌ریزی را به دو قسمت مرحله «تصمیم اولیه» و «برنامه‌ریزی دقیق» تفکیک می‌کند (ICGPSIA, ۲۰۰۳, PP. ۳-۲۴۲). به این ترتیب می‌توان تأثیرات را با دقت بیشتری فهرست کرده و برای برآورد آن‌ها اقدام کرد. یعنی در هر تحقیقی می‌توان برخی دیگر را به این جدول افزود یا از آن کاست. از طرفی هر اقدام توسعه‌ای از جمله اقدامات توسعه انجام گرفته در سازمان تأمین اجتماعی بنابه ماهیت و مقتضیات زمان و مکان اجرا می‌تواند شاهد تأثیرات برخی از این متغیرها باشد.

۹. سناریونویسی

سناریونویسی در دسته روش‌های کل‌نگر و کیفی، و به‌طور خاص در اتاف اهمیت زیادی دارد (بیکر، ۱۹۹۷: ۹۹-۸۶). سناریو به زبان اصطلاحات دیوید میلر، ترکیبی از تخیل مبتنی بر گمانه‌ها و پیش‌بینی است. سناریونویسی تلاش برای ترسیم یک توالی منطقی از رخدادهاست که نشان می‌دهد تحت شرایط و مفروضاتی، آینده چگونه خواهد بود. ولاخوس سناریونویسی را حداقل شامل انجام فعالیت‌های زیر می‌داند (ولاخوس، ۱۹۹۰: ۱۶۲).

• شرحی از مفروضات موجود درباره تحولات آینده بر مبنای طیفی از شرایط فنی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و اکولوژیک.

• تدقیق محدودیت‌های موجود برای اعمال برخی اقدامات که می‌توانند توالی رخدادها را تغییر دهند و در ایجاد آینده مطلوب سهیم باشند.

• تأمل درباره آینده‌های گوناگون و برآیندهای متفاوتی که در اثر تداوم طبیعی روندها و تحقق موقعیت‌های هنجاری ایجاد می‌شوند.

• لحاظ کردن پویایی‌های نیروهای متعامل و تأثیراتی که یک رخداد ممکن است بر دیگر رخدادهای داشته باشد.

• تحلیل گذشته‌نگر انواع برآیندهای ممکن منتج از برخی رخدادهای واقعی گذشته و حال.

گام اول برای تدوین سناریوها، مشخص کردن نوع سناریویی است که باید نوشته شود. سناریوها به صورت اکتشافی یا هنجاری نوشته می‌شوند و بر همین اساس روال و مسیر حرکت آن‌ها متفاوت است. سناریوی اکتشافی به دنبال آن است که تحت شرایط و مفروضات فعلی، یک مداخله به چه سرانجامی می‌رسد. این نوع سناریونویسی رو به جلوست، از اکنون شروع می‌کند و به آینده ختم می‌شود. اما سناریوهای هنجاری رو به عقب نوشته می‌شوند. براساس این که قرار است چه آینده‌ای محقق شود، مراحل و ملزومات رسیدن به آینده، گام به گام و رو به عقب تحلیل می‌شود تا شرایطی که باید در زمان حال برای تحقق چنین آینده‌ای پدید آید مشخص گردد.

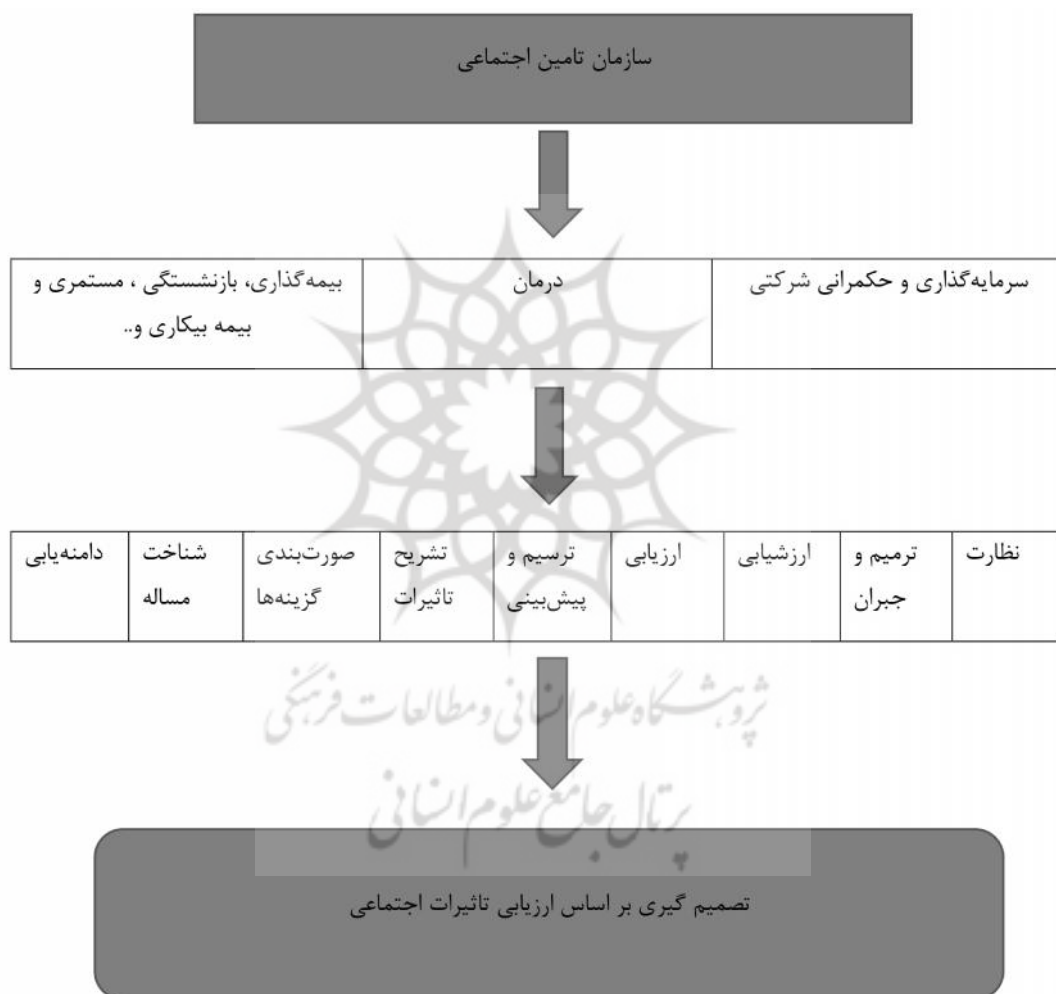
بکر، سناریوهای اکتشافی را تقریباً مترادف «سناریوی آمریکایی» و سناریوهای هنجاری را مترادف «سناریوی فرانسوی» می‌داند (بیکر، ۱۹۹۷: ۸۸). سناریوی آمریکایی، محافظه‌کارانه است و اغلب در شرایطی که کنشگر تغییرات دارای قدرت محدودی است و نمی‌تواند محیط را زیاد دستکاری کند نوشته می‌شوند. سناریوهای فرانسوی در عوض بلندپروازانه و در شرایطی نوشته می‌شوند که کنشگران قادرند محیط را دستکاری کنند و در اصل نوعی آینده مرجح را مد نظر دارند که تصور می‌کنند قادرند جریان متغیرها را به سمت ایجاد چنین آینده‌ای دستکاری کنند. بدیهی است با ترکیبی از این دو شیوه می‌توان سناریوهای بینابینی نیز ارائه کرد.

ولاخوس از دو نوع دیگر نیز نام می‌برد: سناریوی تأملی و دیالکتیک. سناریوی تأملی ابتدائاً تلاش برای شناختن چیزهایی است که امکان دارد ناشناخته و دیده نشده باقی مانده باشند. سناریوهای دیالکتیک - به دنبال همان صورت‌بندی فلسفی تز و آنتی‌تز - عبارتند از تنظیم یک سناریو و سپس ارائه سناریوی دیگر که مبتنی بر پیش‌بینی‌ای کاملاً متعارض با سناریوی ابتدایی است. سپس هر دو سناریو در معرض بحث و تبیین انتقادی قرار داده می‌شوند تا مفروضات و بدیل‌های منتج از هر سناریو آشکار گردند. فرایند استدلال ورزی به‌طور کلی جوهره سناریونویسی است و درخصوص سناریوهای دیالکتیک اهمیت ویژه‌ای دارد.

گام دوم، تدوین مدل است. پیش‌تر نیز به کرات درباره اهمیت مدل‌ها و دیدگاه‌های نظری در اتاف نکاتی را متذکر شده‌ایم. مدل‌ها ابزارهای تنظیم برداشت‌هایی تقریبی از دنیای واقعی هستند که مجموعه‌ای از مفروضات سازماندهی شده درباره واقعیت را در خود جا می‌دهند. توانایی انتزاع کردن ویژگی‌های خاص مسأله، انتخاب و شناسایی مفروضات اساسی‌ای که مشخصه سیستم تحت بررسی هستند، و سپس بر ساختن و تدقیق مدل تا زمانی که تقریبی قابل قبول نسبت به واقعیت باشد، جوهره مدل‌سازی است.

گام سوم، طراحی سناریوهاست. معمولاً دو یا چند گروه با شناخت کافی از مدل‌ها، و تسلط بر تمام مراحل پیشین انجام شده در قالب اتاق، نوشتن سناریوها را آغاز می‌کنند. هر گروه در جلساتی که بسته به اندازه و ماهیت مطالعه از ۳ تا ۸ نفر در آن حضور دارند، تا چندین ساعت وقت صرف می‌کنند تا براساس عامل‌هایی که بنا بر مدل پیشنهادی بر واقعیت تأثیرگذار هستند، تصویری از جریان رخدادها، سطح تغییر متغیرها، و وضعیت آینده بسازند.

چارچوب بررسی ارزیابی تأثیر اجتماعی برنامه‌ها و پروژه‌های سازمان تامین اجتماعی

۱۰. بحث و نتیجه‌گیری

بحث ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی طرح‌ها و پروژه‌ها به تازگی مد نظر سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کلان‌کشوری قرار گرفته است. برخی حوزه‌ها از جمله فعالیت سدسازی در این زمینه پیشرو بوده‌اند. به‌لحاظ نهادی نیز، شهرداری تهران از جمله نهادها و سازمان‌هایی بوده که به‌طور جدی در چند سال اخیر در حوزه پروژه‌های عمرانی به‌این‌مهم ورود کرده و به‌طبع آن سایر سازمان‌ها و از جمله سازمان تأمین اجتماعی نیز این امر مهم را در دستور کار خود قرار داده‌اند. براین‌اساس و در راستای اجرای بند ۹ سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری در خصوص الزام به تهیه پیوست اجتماعی برای طرح‌ها و برنامه‌های کلان کشور، امروزه ضروری است تا سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان، طراحان و مدیران سازمان تأمین اجتماعی قبل از اجرای طرح‌ها و برنامه‌ها از پیامدهای اقدامات و تصمیمات‌شان آگاهی داشته و جامعه هدف متأثر از این اقدامات نیز نه تنها باید در فرایند ارزیابی اجرای پروژه‌ها و طرح‌ها مشارکت داشته باشند بلکه نتایج تصمیمات را ارزیابی و نظرات آنها در این فرایند تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی مد نظر قرار گیرد. ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی اقدامات توسعه‌ای - سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها - سازمان تأمین اجتماعی را می‌توان در دو حالت پیش‌نگر و پس‌نگر انجام داد. این دست مطالعات می‌تواند به شکل پیش‌نگرانه‌ای قبل از طراحی نهایی یا اجرای اقدامات توسعه‌ای - اعم از سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها - انجام گیرد و در آن شرایط اجتماعی موفقیت یا تأثیرات مثبت و منفی این اقدامات را برآورد کند. علاوه‌برآن مطالعات پس‌نگر نیز می‌تواند آثار و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی پس از اجرای مداخلات توسعه‌ای را مدنظر قرار دهد.

بنابراین متولیان سازمان تأمین اجتماعی می‌توانند از طریق این مطالعات، هم قبل از اجرای اقدام به پیش‌نگری و پیش‌بینی اثرات و پیامدهای اقدامات توسعه‌ای خود داشته باشند، و هم در طول فرایند انجام اقدام توسعه‌ای که بیشتر ناظر بر کنترل تأثیرات منفی اقدام و رصد کردن تأثیرات به منظور انجام واکنش مناسب در برابر آنهاست، به این امر بپردازند؛ و هم در مرحله پس از اجرا و اتمام اقدام، می‌توانند بنابه نوع اقدام توسعه‌ای صورت گرفته، تأثیرات آن را در دوره‌های زمانی متفاوت ارزیابی کنند.

در این مقاله به‌منظور گفتمان‌سازی در این خصوص، مفهوم ارزیابی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی با تأکید بر اقدامات توسعه‌ای - سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها - سازمان تأمین اجتماعی مورد توجه قرار گرفته و در ادامه به الزامات قانونی و منطقی که ضرورت انجام ارزیابی تأثیر اجتماعی و فرهنگی را مورد تأکید قرار می‌دهد اشاره گردید. از این‌رو، نظر به اهمیت جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی و تأثیراتی که اقدامات توسعه‌ای از این حیث از خود بر روی جامعه هدف به‌جا می‌گذارند، انجام مطالعات اتاف نیز می‌بایست در برنامه‌ها و اقدامات سازمان تأمین اجتماعی مورد توجه قرار گیرد. در ادامه به ذکر مفهوم و چیستی اتاف و مراحل اتاف و در نهایت شاخص‌های مناسب جهت انجام اتاف اشاره شد و بر این نکته تأکید گردید

که هر مطالعه ارزیابی تاثیر اجتماعی و فرهنگی طرح و برنامه‌ها در کنار جنبه‌های مشترک، می‌تواند نظریه منحصر بودن موضوع مطالعه در سازمان تامین اجتماعی دارای شاخص‌های خاصی باشد که از منحصر و خاص بودن اقدام توسعه‌ای ناشی می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. انجمن جامعه‌شناسی ایران (۱۳۸۴) بررسی اثرات اجتماعی و فرهنگی توسعه صنعت نفت و گاز در منطقه عسلویه.
۲. بارکر، کریس (۱۳۸۷) مطالعات فرهنگی، نظریه و عملکرد، ترجمه مهدی فرجی و نفیسه حمیدی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، چاپ اول.
۳. بکر، هنک و فرانک ونکلی (۱۳۸۷) راهنمای بین‌المللی برآورد پیامدهای اجتماعی، ترجمه هادی جلیلی. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان و شهرداری تهران.
۴. روچ، کریس (۱۳۸۷) ارزیابی تأثیر پروژه، ترجمه حسن چاوشیان. تهران: نشر اختران.
۵. سازمان تأمین اجتماعی (۱۳۸۱) کتاب سال ۱۸۳۱ امور بیمه‌گری، چاپ دوم.
۶. سرینیواسان، بینا. و لیلا مهتا (۱۳۸۸) برآورد پیامدهای جنسیتی.
۷. سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران
۸. شکوئی، حسین و جلال تبریزی (۱۳۸۶) تأثیرات نوسازی شهری فن‌گرا بر ایجاد حس لامکانی: مطالعه موردی پروژه نواب، نشریه مدرس، اداره کل روابط عمومی و اطلاع‌رسانی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
۹. طالبیان، امیر، محمد فاضلی، عقیل دغاغله، (۱۳۸۷) تحلیل تأثیر اجتماعی و فرهنگی توسعه صنعتی در منطقه عسلویه، نامه علوم اجتماعی، شماره ۳۳، صص. ۷۵-۵۵.
۱۰. فاضلی، محمد و همکاران (۱۳۸۷) پیامدهای اجتماعی و فرهنگی استقرار تأسیسات نفت و گاز در جزیره خارک: شناخت وضع موجود، علت‌یابی مسائل و راهکارهای حل مشکلات، مؤسسه مطالعات بین‌المللی انرژی.
۱۱. فالکس، کیث (۱۳۸۱) شهروندی، ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: انتشارات کویر.
۱۲. لایحه برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۸)، انتشارات معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رییس‌جمهور.
۱۳. متن کامل سند چشم‌انداز بیست‌ساله (۱۳۸۲).
14. Becker, Dennis R., Harris, Charles C., Nielsen, Erik A. & McLaughlin, William. (2004) "A Comparison of a Technical and a Participatory Application of Social Impact Assessment". Impact Assessment and Project Appraisal, Vol. 22, No. 3, pp. 177-189.
15. Becker, Henk. & Vanclay, Frank. (2003) The International Handbook of Social Impact Assessment: Conceptual and Methodological Advances. Edward Elgar.
16. Becker, Henk. (2003) "Theory Formation and Application in Social Impact Assessment". In Henk Becker & Frank Vanclay, pp. 129-142.
17. Burdge, Rabel. & Coulter, Thayne. (2004) "What the Decision-Maker Needs to Know about SIA". In Burdge, pp. 137-146.

18. Burdge, Rabel. & Johnson, Sue. (2004) "The Comparative Social Impact Assessment Model". In Burdge, pp. 15-29.
19. Burdge, Rabel. & Robertson, Robert. (2004) "Social Impact Assessment and the Public Involvement Process". In Burdge, pp. 215-221.
20. Burdge, Rabel. & Vanclay, Frank. (2004) "The Future Practice of Social Impact Assessment". In Burdge, pp. 283-292.
21. Burdge, Rabel. (2002) "Why is Social Impact Assessment the Orphan of the Assessment Process?". *Impact Assessment and Project Appraisal*, Vol. 20, No. 1, pp. 3-9.
22. Burdge, Rabel. (2003) "The Practice of Social Impact Assessment- Background". *Impact Assessment and Project Appraisal*, Vol. 21, No. 2, pp. 84-88.
23. Burdge, Rabel. (2003a) "Benefiting from the Practice of Social Impact Assessment". *Impact Assessment and Project Appraisal*, Vol. 21, No. 3, pp. 225-229.
24. Burdge, Rabel. (2004) *The Concepts, Process, and Methods of Social Impact Assessment*. Social Ecology Press.
25. Burdge, Rabel. (2004a) *A Community Guide to Social Impact Assessment*. Social Ecology Press.
26. Burdge, Rabel. (2004b) "Identifying Social Impact Assessment Variables". In Burdge, pp. 41-52
27. Burdge, Rabel., Field, Donald. & Wells, Stephen. (2004) "Utilizing Social History to Identify Impacts of Resource Development on Isolated Communities: The Case of Skagway, Alaska". In Burdge, pp. 161-171.
28. Interorganizational Committee on Guidelines and Principles for Social Impact Assessment (ICGPSIA). (1994) "Guidelines and Principles for Social Impact Assessment." U.S. Department of Commerce, National Oceanic and Atmospheric Administration. www.nmfs.noaa.gov/sfa/socialimpactguide.htm.
29. Interorganizational Committee on Guidelines and Principles for Social Impact Assessment (ICGPSIA). (1995) "Guidelines and Principles for Social Impact Assessment." *Environment Impact Assessment Review*, Vol. 15, Pp. 11-43.
30. Interorganizational Committee on Guidelines and Principles for Social Impact Assessment (ICGPSIA). (2003) *Principles and Guidelines for Social Impact Assessment in the USA*. *Impact Assessment and Project Appraisal*, Vol. 21, No. 3, Pp. 231-250.
31. Taylor, Nicholas. & Burdge, Rabel. (2004) "When Social Impact Assessment Required?". In Burdge, pp. 147-157.
32. Taylor, Nicholas., Bryan, Hobson. & Goodrich, Colin. (2004) *Social Assessment: Theory, Process and Techniques*. Social Ecology Press.

33. Tylor, Nick., McClintock, Wayne. & Buckenham, Brigid. (2003) "Social Impacts of Out-of centre Shopping Centres on Town Centres: A New Zealand Case Study". Impact Assessment and Project Appraisal, Vol. 24, No. 2, pp. 147-153.
34. Vanclay, Frank. (2003) "International Principles for Social Impact Assessment." Impact Assessment and Project Appraisal, Vol. 21, No. 1, pp. 5-11.
35. Vanclay, Frank. (2003a) "Conceptual and Methodological Advances in Social Impact Assessment". In Becker & Vanclay, pp. 1-9.
36. Vlachos, Evan. (1981) "The Use of Scenarios for Social Impact Assessment". In Finsterbusch & Wolf, pp. 162-174.
37. Western, J. and Lynch, M. (2000) "Overview of the SIA Process". Pp. 35-62. in Laurence R. Goldman. Social Impact Analysis: An Applied Anthropology. Berg.

